

TANRI İNANCININ RASYONELLİĞİ VE KANIT İHTİYACI

Celal BÜYÜK (*)

ÖZ

İnsan, rasyonel bir varlık olması nedeniyle, tutum ve tercihlerini, iddialarını sürekli olarak temellendirme, onları rasyonel kalıplar içinde ifade etme eğilimindedir. Gerek teizmin ve gerekse ateizmin önde gelen düşünürleri bu konuda ciddi tartışmalara girmiş inanma veya reddetme gerekçelerini de kanıtlarla açıklamaya çalışmışlardır. Tanrı'nın varlığı konusunda insanlık, dinlerin vazettikleriyle yetinmemiş, O'nun varlığı ile ilgili kanıtlar bulma yoluna gitmiş, böylece konuyu aklileştirerek, adeta Tanrı'nın varlığından emin olmanın yollarını aramıştır. Kanıt ve ispat çabaları, dinî inançların ve düşüncelerin temelde mâkul olduklarının gösterilmesine yöneliktir. Bu çalışmamızda, insanın Tanrı inancını aklileştirme çabasını ve O'nun varlığına dair kanıt aramaya iten nedenleri incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Kanıt, Akıl, Fideizm, Temelcilik

ABSTRACT

The Rationality of Belief in God and Needs for Evidence

Owing to the fact that man is a rational being, he or she has been in tendency to found his or her attitudes and choices and express them in rational patterns. The leading philosophers of theism and atheism made serious discussions about this topic and tried to express their justification of believing or refusal by using evidence. For the existence of God, mankind wasn't contented with the ones that was provided by religions, but they tried to find evidence about the existence of God, thus in fact by making the subject intellectual they looked for the ways that would make them sure for the existence of God. Effort of evidence and proof intends to show that religious beliefs and thoughts are basically reasonable. In this study, we are going to investigate the man's effort of making his belief of God as intellectual and the reasons that drive us to look for the evidence for the existence of God.

Keywords: God, Evidence, Intellect, Fideism, Foundationalism

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü. e-mail: celal.buyuk@atauni.edu.tr

Giriş

İnsanın bir inanç sahibi olmasında rol oynayan çeşitli faktörler vardır. Bunlar arasında en önemlisi “akıl” kabul edilmektedir. İnsan, akıl sayesinde güzellikleri ve çirkinlikleri tanımakta ve diğer canlılardan üstünlüğünü de onun sayesinde elde etmektedir. Akıl devre dışı kaldığı zaman ne insanlıktan ne de dinden söz edilebilir.² Dolayısıyla akıllı bir varlık olarak insandan, olguları, olayları ve varlığı rasyonel prensipler çerçevesinde değerlendirip açıklaması beklenir. İslam’da aklın sorumluluğun sebebi sayılması da dinî hükümlerin akılla anlaşılacağı ve yorumlanacağına işaret eder. Kur’ân’da geçen birçok ayette İlahî hakikatleri anlama, eşyanın sınırlarını çözme eylemi bakımından akletme ve doğru düşünme manası önemle vurgulanmaktadır.

İnsan yalnızca inanan değil, aynı zamanda bilen, sahip olduğu bilme yetileriyle kendisi ve diğer var olanlar hakkında şu veya bu ölçüde bilgiye ulaşabilen rasyonel bir varlıktır. O, rasyonel bir varlık olması nedeniyle, tutum ve tercihlerini, iddialarını sürekli olarak temellendirme, onları rasyonel kalıplar içinde ifade etme eğilimindedir. Başka bir ifadeyle, insanın bütün tutum ve tercihlerinde, kararlarında rasyonel yanının etkilerini görmek mümkündür. Bu bakımdan, iman ya da inkâr tercihlerinin de insanın bu rasyonel yanından bağımsız kalamayacağı açıktır. Nitekim iman ya da inkâr yolunu seçenler, her zaman kendi tercihlerinin en rasyonel düşünce olduğunu göstermeye çalışmışlardır.³ İnsanlar, var oldukları sürece hem kendi hem de çevresindekilerin hayatlarını şu veya bu şekilde etkileyecek olan iman veya imansızlığı seçerken, her zaman mevcut bilgi ve tecrübeler ışığında ve akıllarının gücü nispetinde en doğruyu veya doğruya en yakın olanı bulmaya çalışmışlardır. Mutlak doğruyu ve gerçeği bulamayacakları ihtimali onları hakikati arama çabasından uzaklaştırmamıştır.⁴

Tanrı’nın varlığına inanma veya inanmama konusunda kanıtlara ihtiyaç olup olmadığı daima tartışma konusu olmuştur. Gerek teizmin ve gerekse ateizmin önde gelen düşünürleri bu konuda ciddi tartışmalara girmiş, inanma veya reddetme gerekçelerini de kanıtlarla açıklamaya çalışmışlardır. Sıradan

1 el-Maturîdî, Ebu Mansur, “İstidlal/Tefekkür Yoluyla Bilgi Edinme”, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I*, (der. Recep Alpyağıl), İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss. 140-144, s. 142-143; Başcı, Vahdettin, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 13, Erzurum, 1997, ss. 209-221, s. 212.

2 Çetin, İsmail, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sayı: 1, 2002, ss. 87-102, s. 88-89.

3 Işık, Aydın, *İnanç Krizi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 15-16.

4 Topaloğlu, Aydın, *Teizm ya da Ateizm: Tanrı Tanımsızlığın Felsefi Boyutları*, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 145.

insanlar için felsefi kanıtların önemli olmadığı görülmektedir. Tanrı'nın varlığına inanan insanların büyük bölümü de felsefi eserlerde ileri sürülen kanıtların en azından bir kısmıyla karşılaşmadan tercihini yapmış ve kararını vermiştir. Yine ateistlerin büyük bir kısmı da söz konusu kanıtlarla veya onlara karşı ileri sürülen tezlerle ciddi biçimde hesaplaşmadan tercihini yapmış ve yaşam biçimini öylece oluşturmuştur. Hatta felsefi çevrelerin dışındaki ateistlerin büyük çoğunluğu psikolojik, sosyolojik ve birtakım pratik gerekçelerden dolayı bir anda kendisini Tanrı inancının karşısında hissetmiş veya ona karşı olumsuz bir tutum içerisinde bulunmuştur. Ancak Tanrı'nın varlığıyla ilgili olarak ileri sürülen kanıtların veya yapılan eleştirilerin sıradan insanlar için problem olmaması onların teorik değerini gölgelemez.⁵

Tanrı'nın varlığına inanan insanlar, dinlerin vazettikleriyle yetinmemiş, O'nun varlığı ile ilgili kanıtlar ileri sürmüştür. Bu da bize insanların inandıkları Tanrı inancını rasyonel kılma çabalarının olduğunu göstermektedir. Kanıtlar ile konuyu aklileştirerek, adeta Tanrı'nın varlığından emin olmanın yollarını aramışlardır.⁶

Tanrı düşüncesi ya da inancının dinlerde ve felsefe tarihinde tuttuğu yerin önemi kadar, Tanrı'nın varlığını "ispat etmek" veya en azından böyle bir fikrî çabaya koyulmak da, felsefe ve ilâhiyatın en önemli problemi olmuştur. Kendisini çepeçevre saran evrene varlık veren, onu idare eden fakat, ondan bağımsız bir "varlığın", "gücün" bulunup bulunmadığı sorusu, tarihin her döneminde merak konusu olmuş, sorgulanmıştır. Bu yüzden, Tanrı'yı evrenin temelinde "zorunlu bir neden" olarak koyup, tüm süreci onunla ilişki kurarak izah edip anlamaya çalışan filozof ve ilâhiyatçılar olduğu gibi⁷, evreni O'ndan bağımsız, kendi başına ve kendi nedeni olarak gören, harici bir sebebe asla ihtimal vermeyen yaklaşımlar⁸ da olmuştur. Felsefede gerek metafizik gerekse ontolojinin ilgi alanına giren bu konu, insanın geçmişi ile ilgili bulunduğu kadar, geleceğini, kaderini, bu âlemdeki yerini, varlık sebebini düşünmesi zorunluluğundan doğmuştur denebilir. Tanrı'ya yönelen, O'nu beşerî bilgiye konu edinen, tanıyıp kanıtlamaya çalışan insanın bizzat kendisidir.⁹ Kendi varlığının ve kâinatın varlığının şuuruna eren insan, zorunlu olarak, bu iki varlık tarzlarının sebebini ne olduğu, neden bir benin ve neden bir dünyanın

5 Swinburne, Richard, *The Existence of God*, Calenderon Press, New York, Oxford, 1979, s. 131.

6 Swinburne, *a.g.e.*, s. 131.

7 Marx, Karl-Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, (çev. Sevim Ballı), Sol Yayınları, İstanbul, 1997, s. 22.

8 Taylan, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998, s. 9.

9 Birand, Kamıran, "Tanrı Şuuru Hakkında", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: IV, Ankara, 1953, ss. 89-91, s. 90.

var olduğu sorusunu sorar. İşte bu noktada, âlemin düzenini yaratan ve idare eden bir ‘Tanrı’ kavramı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu, insana saygı ve kutsallık duyguları telkin eden sonsuz ve mutlak bir varlık kavramıdır. İnsanda artık bu ‘Mutlak Varlık’ı kavramak, Mutlak’ın kendine ulaşmak için sonsuz bir çaba uyanır. Bu çaba da Tanrı’nın varlığını esas alan bir metafiziğin kaynağına meydana getirir.¹⁰

Tanrı’nın varlığına dair kanıtlar, kanıtı ileri sürenlerin “Tanrı’nın varlığı hakkındaki inançlarını aklileştirme çabasıdır.”¹¹ Bu nedenle İlkçağ’dan günümüze, bilim ve felsefenin verilerinden ve insanlığın çeşitli tecrübelerinden yararlanılarak bu gücün varlığı rasyonelleştirilmeye çalışılmıştır. Birçok insan, Tanrı’nın var olduğuna dair inancını, birbirine benzerlik arzeden fakat çoğu kez iddiasız veya müphem bir dille ifade edilen zeminlere dayandırır. Filozofların yapmaya çalıştıkları, bunların dışında apayrı kanıtlar geliştirmek değil, herkesin kullandığı bu kanıtları daha titiz ve kesin bir ifade tarzına kavuşturmak ve tutarlı bir sisteme bağlamaktır.¹²

Kanıt ve ispat çabaları, dinî inançların ve düşüncelerin temelde mâkul olduklarının gösterilmesine yöneliktir. Bir düşüncenin rasyonelliğini göstermek, ya o düşüncenin mantıkî bir düzen içinde dile getirildiğini, yahut doğruluğun, en azından, muhtemel tecrübî bir genellemeye dayandığını, bazen de onda bir hikmetin olduğunu ortaya koymak demektir. Genel olarak kanıtlar veya çıkarımlar, önermeler halindeki bir veya birden çok öncülün sonuca giden akıl yürütmeleridir. Öncüller, doğru kabul edilen hususları belirtirler ve eğer kanıt, geçerli mantık kurallarına uygun olarak oluşturulmuşsa, bu öncüller sonucu doğrulayıcı gerekçeler sağlarlar. Kanıtlar, sonuçlarının doğru olduğunu, ancak doğru öncüllerden başlanırsa gösterirler.¹³ Dolayısıyla bir kanıtın sağlamlığı, sadece onun geçerliliğine değil aynı zamanda öncüllerinin de doğruluğuna dayanmaktadır. Başkası tarafından şüpkeli bulunsa da, birçok durumda anahar öncülün, ilgili kimse tarafından makul ya da kabul edilebilir olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin Tanrı’nın varlığının mümkün olduğu onaylanırsa,

10 Öner, Necati, “Allah İnancı”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 188.

11 Yaran, Cafer Sadık, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 118; Swinburne, Richard, “Evidence for God”, *Beyond Reasonable Doubt*, ed. Richard Harries, The Canterbury Press, Norfolk, 1991, s. 3.

12 Swinburne, a.g.m., s. 1; Swinburne, Richard, “Arguments for the Existence of God”, *Key Themes in Philosophy*, ed. A. Phillips Griffiths, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 121; Evans, C. Stephan-Manis, R. Zachary, *Din Felsefesi; İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, (çev. Ferhat Akdemir), Elis Yayınları, Ankara, 2010, s. 61; Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, s. 112.

13 Evans-Manis, a.g.e., s. 209.

ontolojik kanıt sağlam kabul edilebilir. Ya da eğer bir kimse, doğal dünyadaki belirli fenomenleri faydalı düzenin örnekleri olarak yorumlarsa, teleolojik kanıtın sağlam olduğuna karar verilebilir. Yine ahlakın mahiyetine ilişkin belirli görüşler onaylanırsa, ahlâk kanıtının ikna edici olduğuna hükmedilebilir.¹⁴

Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Tanrı'nın Varlığına Yönelik Kanıt İhtiyacı

Epistemoloji, bilginin kaynağını, doğasını, doğruluğunu ve sınırlarını incelemektedir. Dinî epistemoloji ise bu sorunları, dinî inançlara, özellikle de Tanrı'nın varlığına ve doğasına ilişkin inançlara referansla ele almaktadır. Buna göre dinî epistemoloji, genel olarak, dinî inancın ya da dinî bilginin felsefi bir şekilde değerlendirilmesidir. Dinî inancın epistemik statüsü, yani hangi aklı veya haklı çıkarımsal temelin dinî inancın mahiyetine uygun düştüğü din felsefecileri arasında süregelen bir tartışmanın konusudur.¹⁵ “Dinî inancın temelleri nelerdir?”, “Onlar rasyonel açıdan doğrulanabilir mi?”, “Tanrı'nın varlığına ilişkin inanç, entelektüel açıdan doğru mudur?”, “Tanrı'nın varlığını akılla bilebilir miyiz?”, “Bir kimsenin Tanrı'ya rasyonel bir şekilde inanabilmesi için bir kanıt getirmesi gerekli midir?”, “Eğer değilse, hiçbir kanıt getirmeksizin rasyonel bir şekilde Tanrı'ya inanabilir mi?” soruları, dinî epistemolojinin yanıtlamaya çalıştığı sorulardır.

“Niçin inanıyorsunuz?” sorusuna verilen cevap, doğrudan doğruya inancın rasyonelliği ile ilgilidir.¹⁶ Tanrı'nın varlığına inanma, temelde bir bilgi meselesidir. Bilmek, sübjektif bir değerdir; bu yüzden Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu bilmekle, var olduğunu veya yok olduğunu bilmek ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Diğer taraftan var olduğunu bildiğimiz bir şeyin, bileni olduğu için veya bilindiği için var olduğunu, aynı şekilde yok olduğunu bildiğimiz bir şeyin yokluğu hakkındaki bilgimizden dolayı yok olduğunu söyleyemeyiz. Yani bilinmek veya bilinmemek, bir şeyin mutlak anlamda varlık şartı olarak düşünülemez. Aksi halde “Tanrı, bilindiği için vardır” demek; Tanrı, insan var olduğu için vardır anlamına gelecektir. Ayrıca bir şeyin varlığını bilmek veya var olmadığını bilmek, o şeyin varlık alanı ile bu varlık alanında geçerliliği olan bilgi türü sayesinde mümkündür. Bundan başka, bir şey hakkındaki bilgimizin dayandığı kanıtlar belli bir metoda ve mantığa göre

14 Reçber, Mehmet Sait, “Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği”, *Felsefe Dünyası*, sayı: 39, 2004/1, ss. 20-41, s. 20; Reçber, Mehmet Sait, *Tanrı'ya İnanmanın İmkânı ve Mahiyeti*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s. 28; Mehdiyev, Nebi, *Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007, s. 9.

15 Aydın, Mehmet S. “Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği”, *İslâmî Araştırmalar*, sayı: 2, Ekim 1986, s. 21.

16 Reçber, *a.g.e.*, s. 8; Işık, *a.g.e.*, s. 229.

kurulabilirler. Böyle olunca her ispatın, konusunu ne ölçüde ispat ettiği ise bir epistemoloji sorunu olmaktadır. Bu durumda, Tanrı'nın var olduğunu veya var olmadığını gösteren kanıtların denkleştirilmesinden ziyade, kuvvetinden bahsetmek daha makul olacaktır. Aksi takdirde nitelik ve nicelik kavramları birbirine karışacaktır. Çoğu zaman klasik teist filozof ve teologlar tarafından Tanrı'ya inanma ile bilme veya kanıtlama arasında bir ilişkinin kurulduğu görülmektedir.¹⁷

Gerek teist, gerekse ateist olsun birçok filozof bir inancın rasyonel olup olmadığını anlaşılabilmesi için göz önünde bulundurulması gereken kriterin ne olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler. Meselâ, St. Thomas, Descartes ve Russell gibi filozoflar bir inancın rasyonel olup olmadığını tesbit edilebilmesi için, o inancın, bilginin köklerini oluşturan temel önermelerle olan ilişkisiyle test edilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Buna göre, bir inancın rasyonel olabilmesi için, inanılan şeyin ya bizzat kendisinin duyulara açık olması, ya da duyulara açık olana doğrudan veya dolaylı olarak dayanması gerekmektedir. Bir başka deyişle, rasyonel inanç ve bizzat kendisi duyulara apaçık olan bir önermeye inanmayı, ya da bizzat apaçık olan önermeler tarafından sağlanan kanıta göre açık olan bir önermeye inanmayı dile getirir.¹⁸

Bir inancın rasyonelliği, en genel anlamıyla, bilgiye dönüşme noktasındaki başarısına bağlıdır. Bunun bir devamı olarak, bilginin “ne”liği gündeme gelmektedir. Bilgi, gerekçelendirilmiş doğru bir inançtır. Tanım içerisinde yer almasına rağmen, bilgi bahsinden ziyade ontolojinin konusu olan “doğruluk” bileşenini konumuzun dışında tutmak durumundayız. Şimdi, irrasyonel-rasyonel ayırım bağlamında dinî inançları değerlendirmek gerekirse, gerekçelendirilmiş olması durumunda belirli bir dinî inancın rasyonel olmasının önünde herhangi bir engel söz konusu değildir. Bu anlamda, sözgelimi Tanrı inancı gibi belirli bir dinî inanç, nesnel olduğu kadar aynı zamanda rasyonel olarak kabul edilebilir.¹⁹

Dine rasyonel açıdan bakmak, akıl gücümüzün imkânlarını kullanmak suretiyle dinin ana iddialarının temellendirilmesi çabasında gidebileceğimiz yere kadar gitmek şeklinde anlaşılmalıdır. Mesela, Tanrı'nın varlığı, ruhun ölümsüzlüğü, vahyin imkânı gibi köklü dinî iddialar, akli kanıtlara başvurularak

17 Özcan, Hanifi, “Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XL, sayı: 1, 1999, ss. 157-176, s. 159; Tüzer, Abdüllatif, *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım*, Lotus Yayınları, Ankara, 2009, s. 107.

18 Mehdiyev, Nebi, “Fideizm ya da Tanrı İnancının İrrasyonelliği”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuesi*, sayı: 11, 2009, ss. 309-325; Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 103; Özcan, a.g.m., s. 159.

19 Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2010, s. 3.

temellendirilmek istenmiştir.²⁰ “Din alanında rasyonellik derken öncelikle, bir Yaratıcı’nın varlığına ve O’nun gerek kendi hayatımız, gerekse diğer varlıkların hayatıyla ilgili olduğuna inanmanın makul sebeplere dayandığını anlatmak istiyoruz”²¹ diyen Mehmet S. Aydın’a göre, Kur’an açısından irrasyonel olan, iman değil küfürdür. Ona göre, Tertullianus’un söylediği “İnanıyorum çünkü saçmadır” anlayışı, Kur’an’ın ruhuna tamamen terstir. İslâm filozof ve kelamcıları, Tanrı’nın varlığı ile ilgili kanıtların her problemi halletmeye, herkesi inandırmaya yetmeyeceğini biliyorlardı. Fakat kanıtların eksikliğini görmek, müslüman alimleri hiçbir zaman “iman konusunda aklın hiçbir rolü yoktur” düşüncesine götürmedi. “Bundan dolayıdır ki Kur’an, “Âlim, Hakîm, Kadîr, Mürîd, ve Rahîm olan bir Yaratıcı”nın filleri üzerinde düşünmeyi ve bilgi sahibi olmayı, imana giden yolun başlangıcı saymıştır. Aynı fikrî çaba, iman yolunda derinleşmenin de bir vasıtası olmaktadır.”²²

Teizm lehindeki geleneksel kanıtların etkili olduğu dönem boyunca Tanrı’nın varlığı, filozoflar tarafından genellikle akıl yürütme aracılığıyla ortaya konulması gereken bir problem olarak görülmüştür. Yani Tanrı’nın varlığı bir çıkarsamanın sonucu olarak görülüyor ve bu inancın ne kadar rasyonel olduğu sorusu, o çıkarsamanın geçerliliğine oranlanıyordu.²³ Dolayısıyla Teist, ileri sürmüş olduğu kanıtlarla Tanrı’nın varlığı konusunda akılcı bir çaba içerisinde bulunduğunu göstermiş olmaktadır.

Dinî inancın rasyonelliği sorusu beraberinde rasyonelliğin ne olduğu sorusunu da getirmektedir. Bir kimsenin rasyonel bir gerekçeyle bir şeye inanmasının genel geçer, nesnel ve değişmez koşulları var mıdır? Bir başka deyişle, bir şeye inanmak noktasında rasyonel bir tutumda bulunması gereken olmazsa olmaz koşullardan söz edilebilir mi? Öyle ki buna bağlı olarak bir kimsenin rasyonel olan ve rasyonel olmayan bir tutum içinde olduğu belirlenebilsin. Üzerinde ittifak edilebilecek böyle genel geçer bir rasyonellik ölçütünün olmadığı ve olamayacağını kestirmek güç değildir. Bu yüzden bazı düşünürler aklın ne olduğunu tanımlamayı, imanın ne olduğunu tanımlamaktan daha güç bulmuşlardır. Ancak, eğer bir şeye rasyonel bir gerekçeyle inanmanın ittifakla genel-geçer bir kriteri yoksa, Tanrı’ya rasyonel bir şekilde inanılıp inanılmadığı noktasında bir yargıya nasıl varılabilir? Öyle görünüyor ki, konuya epistemolojik açıdan yaklaşıncı, bu noktadaki rasyonellik kriteri temelcilik, tutarlılık, güvenilirlik gibi farklı haklı çıkarım kuramlarına bağlı olarak değişecektir.²⁴

20 Aydın, *a.g.m.*, s. 15.

21 Aydın, *a.g.m.*, s. 18-19.

22 Hick, John, “Kanıtı Dayanmayan Rasyonel Teist İnanç”, (çev. Ferit Uslu), *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, ss. 305-324, s. 313.

23 Reçber, *a.g.m.*, s. 20.

24 Albayrak, Mevlüt, “Skolastik Felsefe’de Tanrı’nın Varlığı ile İlgili Deliller ve Kant’ın Eleştirileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, 1995, s.

Kelâm ve felsefede asırlardır tartışılan kanıtlar, Tanrı'nın varlığına olan inancın mâkul olduğunun gösterilmesi için ortaya konmuş beşerî çabanın, fikir bakımından en yüksek seviyedeki ifadesidir. Belki çoğumuz, kelâm ve felsefedeki kanıtlara hiç kulak asmadan inanç hayatımızı devam ettiririz. Buna rağmen, inancımızın akla yatkın sebeplere dayandığını kabul ederiz. İnancın mâkul olduğunu düşünme, herkesi bir takım kanıtlar öne sürecektir seviyede fikrî bir tartışmanın içine getirmeyebilir. Hakkında konuştuğum şeyleri bilen bir varlık olarak “ben”, Tanrı hakkında konuşurken, bu bilen “ben”den nasıl uzaklaşabilirim? Kendi terminolojimle “vardır” dediğim bir hüküm nasıl sadece inanç alanıyla sınırlandırılabilir? Benim “vardır” şeklinde tanımladığım “mutlak bir varlığın” hükmü, benim terimlerimle doğrulanıp yanlışlanabiliyorsa, bu güç benim bilgimin sınırları içinde değil midir? Tanrı'nın var olduğunun akılla ispatlanamaz olduğunu söylemek, her ne kadar Tanrı'nın yok olduğu anlamına gelmiyorsa da, Tanrı anlayışının rasyonel kabulüne bir darbe olmuştur.²⁵

Sahip olduğu sonsuz bilgi, sonsuz irade, sonsuz kudret vb. gibi sıfatlarla evren ve orada bulunanları yaratan bir Tanrı'nın varlığını reddeden hiçbir insanın, ‘iddiasını ispatlamak, yalnızca Tanrı'nın varlığını kabul eden insanlara düşen bir görevdir; ben iddiamı savunmak için herhangi bir çaba sarfetmek durumunda değilim’ demesi elbette mümkün değildir. Bu açıdan, inkâr yolunu seçenler de yapıları gereği rasyonel varlık oldukları için, kendi tutumlarını temellendirmek adına, genel olarak “ateistik kanıtlar” şeklinde adlandırılan bir takım iddia ve kanıt şekilleri geliştirmişlerdir. Ateistik kanıtlar çoğunlukla, teistik kanıtlarda bulunduğu düşünülen bir takım zayıf noktalar ve teist Tanrı anlayışında var olduğu söylenen tutarsızlıklar üzerine inşa edilmiştir.²⁶

İman tutumunu temellendirmek için ortaya konmuş teistik kanıtlar kadar, inkâr tutumunu savunmak için geliştirilmiş ateistik kanıtlar da bütün insanlar tarafından ittifakla kabul edilmiyor ve bir takım eleştirilerle karşı karşıya bulunuyorsa, gerek iman önermelerinin ve gerekse inkâr önermelerinin, bilgide bulunması gereken kesinlikten ve bütün insanlar üzerinde zorlayıcı ve bağlayıcı bir etkisi olan objektif yeterlikten mahrum olduğunun kabul edilmesi kaçınılmazdır.²⁷ İman ve inkâr önermelerinin ve onların doğruluğunu göstermek için geliştirilmiş olan teistik ve ateistik kanıtların bilgide bulunan kesinlikten mahrum olmaları, Tanrı'nın varlığı ve mahiyetinin bizim bilme alanımızın dışında olmasının bir sonucudur. Bilme alanımızın dışında yer alan

298; Peterson, Micheal vd., *Akil ve İnanç; Din Felsefesine Giriş*, (çev. Rahim Acar), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 7-8.

25 Çetin, a.g.m., s. 95.

26 Çetin, a.g.m., s. 96.

27 Taylan, a.g.e., s. 139 vd.; Çetin, a.g.m., s. 97.

bir şeyin varlığı ya da yokluğu, bilme alanımızda baş vuracağımız doğrulama ve yanlışlamaların konusu olamaz. Doğrusu, bu konuyu bilimsel yöntemlerle araştırarak herhangi bir bilim de yoktur. O halde, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu, bilmenin değil, yalnızca inanmanın ve metafizik araştırmaların bir konusu olabilir.²⁸

Gerek Tanrı'nın varlığını, gerekse yokluğunu iddia eden kanıtlardan hiçbiri bütün insanların onları kabul etmelerini sağlamaya yetecek zorlayıcı ve bağlayıcı bir kesinliğe sahip değildir. Bu nedenle, iman ve inkâr önermelerini birer bilgi önermesi olarak değil de, inanç önermesi olarak görmek daha doğru olacaktır.²⁹ Mehmet S. Aydın'a göre iman ve inkâr önermelerinin bilginin kesinliğinden mahrum olmaları, iman ve inkârın mahiyeti ile tam bir uygunluk taşımaktadır. Eğer iman ya da inkâr önermelerinden biri, bilgide bulunan kesinliğe ve bütün insanlar için zorlayıcı ve bağlayıcı açıklığa sahip olsaydı, bu taktirde iman ya da inkâr etmede iradenin oynadığı rol sona erer, dolayısıyla insanın inanma ya da inkâr etme hürriyeti ortadan kalkardı. Bu da, kesinliğe sahip herhangi bir bilgi önermesinin kabulünde olduğu gibi, iman ya da inkâr etme tutumlarından yalnızca birinin bütün insanların kabul etmek zorunda olduğu tek seçenek halini almasına yol açardı. Böyle bir durumun iman ve inkârın özüne ters düştüğü açıkça ortadadır. Çünkü iman ve inkâr, düşünerek ve araştırarak hür irade ile bir seçimde bulunma ve karar verme işidir; onları anlamlı ve değerli kılan şey, karşı alternatifin seçilmesinin imkân ve hürriyetinin her zaman mevcut olmasıdır.³⁰

Oxfordlu filozof J. L. Mackie (1917-1981) *The Miracle of Theism* adlı kitabının başında şunları söylemektedir:

Bana göre, bir Tanrı'nın olup olmadığı sorusu, rasyonel ve makul bir şekilde tartışılabilir ve tartışılması da gerekir. Böyle bir tartışma, belli sonuçlar ortaya koyacağı için denemeye değer olabilir. Bu, hakiki, anlamlı ve önemli bir sorudur; bizim için, keyfi veya rastgele taraf tutulamayacak kadar önemlidir. Bu soruya verilen ne olumlu ne de olumsuz cevap açıkça doğrudur. Fakat bu mesele hakkında anlamlı argümanlar ve kanıtlar getirilemeyecek kadar muğlak da değildir.³¹

Mackie, teizmin muteber bir düşünce olarak yüzyıllar boyunca akıllı insanların zihninde yer almasını şaşırtıcı veya "mucizevi" bulur. Ona göre,

28 Çetin, a.g.m., s. 99.

29 Aydın, Mehmet S. "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, sayı: 1, Ankara, 1981, ss. 187-204, s. 202; Çetin, a.g.m., s. 97.

30 Mackie, J. L. *The Miracle of Theism: Arguments for and against the Existence of God*, Clarendon Press, Oxford, 1982, s. 1-12.

31 Peterson vd., a.g.e., s. 443.

kanıtlar doğru bir şekilde değerlendirildiğinde, teizmin yanlış olduğuna inanmak, doğru olduğuna inanmaktan daha makuldür.³² Mackie'nin bu noktada üzerinde ilk durduğu konu, Tanrı'nın varlığı iddiasının veya "Tanrı vardır" önermesinin doğrulanıp doğrulanamayacağı konusudur. O, Tanrı'nın varlığının doğrudan veya dolaylı olarak doğrulanamayacağını savunur.³³ Tanrı'nın varlığına dair kanıtların tutarlılığı veya tutarsızlığını kabul ya da reddetmenin en doğru yol olduğuna inanan Mackie, rasyonel akıl yürütme ve argüman metodunu dinî gerçekliği tayinde en önemli yol olarak görmektedir. O, Tanrı'nın varlığı ve diğer dinî iddiaların ispatında vahyin bilgi kaynağı olduğunu iddia edenlerin, rasyonelliğin gücüne inanmadıkları için değil, vahye inandıkları için böyle düşündüklerine inanmaktadır. Ona göre, Tanrı'nın varlığı ve dinî iddiaları ispatlamak için vahiylerle, ilahî kesinliğe ve hâkim geleneğe dayananlar, herkesin bildiği Tanrı'nın varlığı, mucizenin gerçekleşmesi gibi konularda sorular ortaya atmanın yersiz olduğunu iddia ederler. Fakat Mackie, dinî iddiaları sadece vahye müracaatla savunmanın yeterli olmayacağını ve dinin iddiaları hakkındaki rasyonel soruları tekrar vahye, ilhama ve geleneğe müracaatla cevaplamının bir kısır döngü olduğunu ileri sürer. Ona göre bu çıkmazdan ancak, rasyonel düşünce ile çıkmak mümkündür.³³

Antony Flew ise, din adamlarına meydan okuyarak Karl Popper'in 'yanlışlama' kuramını dinî önermelerle ilgili tartışmalara uygulamıştır. O, anlamlı bir cümlenin yanlışlanabilir özellikte olması gerektiğini savunmaktadır. Flew, teist için, Tanrı'nın varlığı aleyhine hiç bir kanıtın geçerli olamayacağını iddia eder. Dolayısıyla 'Tanrı vardır' ifadesinin gerçekliği yoktur; çünkü yanlışlanamaz ve eğer yanlışlanamıyorsa, bu ifade, teistin içinde bulunduğu koşul gereği, anlamsızdır.³⁴ Flew bu konuda şunları söylemektedir: "Sözgelişi 'Tanrı beni seviyor' diyen bir mümini hiçbir şey inancından vazgeçiremez. Acaba onun öne sürdüğü iddianın yanlış olduğunu gösteren herhangi bir olgu veya olay bulunabilir mi? Nimet ve iyilik içinde yüzse de, çeşitli belalara uğrasa da mümin aynı inancını devam ettirebilir. Yani her iki olayda da bir hikmet görülebilir. Flew, bu ifadelerden şöyle bir sonuç çıkarmaktadır: Teizmin önermeleri, gözlemin her çeşidini kendi lehlerinde yorumlamakta ve onları kendilerini doğrulayan veya en azından yanlışlamayan veriler olarak görmektedirler. Oysa

32 Aslan, Adnan, *Tanrının Varlığına Dair Argümanlar ve Çağdaş Ateist Din Felsefesi Eleştirileri*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2006, s. 16.

33 Mackie, *a.g.e.*, s. 5; Aslan, *a.g.e.*, s. 16.

34 Flew, Anthony, "Theology and Falsification", *New Essays in Philosophical Theology*, eds. A.C. MacIntyre, A. Flew, The Macmillan Co., London, 1955, s. 97; Mohapatra, A. Ranjan, "Tanrının Varlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Metin Yasa), sayı: 16, 2003, ss. 351-364, s. 361.

Flew ve onun gibi düşünenlere göre, bir hüküm hiçbir şeyi inkar etmiyor, dışarıda tutmuyorsa, doğruladığı bir şey de yok demektir. Bu da onun kognitif bir içerikten yoksun olduğu anlamına gelir. O, mevcut bilgilerimize yeni bir şey katmaz.³⁵

Ateizm, Tanrı'yı işaret eden kanıtların yokluğundan dolayı, Tanrı'nın var olmadığını öngörülmesi gerektiği iddiasındadır. Böyle anlaşıldığında, öne sürülen bu türden bir varsayım, ateizmi agnostik düşünceyle birleştirmektedir. Ancak, ateizmin bu varsayımını savunanların 'ateist' sözcüğünü nasıl kullandıklarına daha ayrıntılı bakıldığında, onu sadece Tanrı inancının yokluğuna işaret edecek şekilde tanımladıkları görülmektedir. Böyle bir tanımlama, ateist varsayımın iddiasını önemsizleştirmektedir. Çünkü bu tanıma göre ateizm, bir bakış açısı olmaktan çıkarken, küçük çocuklar bile ateist kabul edilebilirler. Tanrı'nın var olmadığı bilgisi için kanıt gerekmektedir.

Ateist varsayımın diğer destekçileri ise kavramı standart anlamıyla kullanmakta, ancak Tek-Tanrı inancı için kanıt olmamasının, Tanrı'nın var olmadığı iddialarını kanıtlayan şeyin ta kendisi olduğunda ısrar etmektedirler. Böyle bir durumda, soruna hukukçuların sık olarak kullandığı "kanıt yokluğu, yokluğun kanıtı değildir" aforizmasıyla yaklaşılmaktadır. Kanıt yokluğu, sadece iddia edilen şey gerçekten var olsaydı, onun varlığına dair elimizdekienden daha çok kanıt olurdu diye düşünüldüğünde yokluğun kanıtıdır.³⁶

Mantıkçı pozitivistler ise doğrulama ilkesi ile Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunun doğrulanamayacağını, dolayısıyla bu konunun rasyonel düşünme ve konuşma alanımızdan çıkarılması gerektiğini savunmaktadırlar. Mantıkçı pozitivistlerin bu konudaki samimiyet ve objektiflikleri sorgulanmaktadır. Çünkü, bilme faaliyetlerimizde ulaştığımız bütün bilgilerin kesinliği doğrulanmış bilgiler ve hakkında bilgi sahibi olduğumuzu düşündüğümüz bütün objelerin gözlemlenebilir şeyler olduğunu söylememiz mümkün değildir. Rasyonel düşünme ve konuşmalarımızda, yalnızca kesinliği doğrulanmış önermeleri değil, belki onlardan fazla, doğrulanma imkânına sahip olduğuna inandığımız ve ihtimale dayalı bilgi olarak değerlendirdiğimiz önermeleri de kullandığımızı her gün yaşamakta olduğumuz tecrübelerimizden bilmekteyiz. Tanrı'nın varlığını ya da yokluğunu iddia eden inanç önermelerinin doğrulama ilkesi ile doğrulanamayacağını, bu nedenle de onlarla ilgilenilmemesi gerektiğini³⁷ savunan

35 Flew, Antony- Hare, R. M., Mitchell, Basil, "Theology and Falsification", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew, Alasdair MacIntyre, SCM Press Ltd., London, 1972, s. 96-99; Aydın, Mehmet S. "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefi Bir Tahlil", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, İzmir, 1983, ss. 25-44, s. 30.

36 Craig, William Lane, "Ateizm'in Teistik (Tek-Tanrı) Yaklaşımına Eleştirisi", (çev. Yaşar Ünal), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, 2013, ss. 556-574, s. 558.

37 Ayer, Alfred Jules, *Language, Truth and Logic*, Harmondsworth, Penguin, London, 1990, s. 27; Koç, Turan, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1995, s. 145-169.

mantıkçı pozitivistler, tutumlarında tutarlı ve haklı olabilmek için, her şeyden önce ve mutlaka, hayatlarının (sosyolojik, psikolojik, epistemolojik vb.) hiçbir alanında doğrulama ilkesinin süzgecinden geçmemiş önermelere yer vermediklerini göstermek zorundadırlar. İnsanın ilgi alanının, hakkında doğrulanmış bilgilere ulaşabildiğimiz varlıklarla sınırlı olduğunu kim iddia edebilir?³⁸

Kanıtçılık, Aydınlanma hareketinin ürettiği bir kavramdır. Aydınlanmanın gayesi, düşüncenin sekülerleşmesi yani vahiy ve her türlü otoriteyi sorgulamak suretiyle Tanrı'nın varlığına inanmanın ne kadar rasyonel olduğunu keşfetmektir. Bu rasyonellik arayışı, çağdaş din felsefesinde kanıtçılığın epistemolojik bir tavır olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Günümüz din felsefesi açısından tartışmaya yol açan husus, Tanrı'nın varlığının imkanından ziyade bu sorunun gerekçelendirilebilme gücüdür. Dolayısıyla, dinî bilgilerin imkanına ilişkin süregelen tartışmaları birleştiren nokta, şu temel iddiaya dayanan kanıtçı yöntem olmuştur: Bir inancın rasyonel oluşu, inanan birisinin söz konusu inancın lehinde yeterli neden veya gerekçeye sahip olmasıyla orantılıdır.³⁹ Bu iddia, yeni bir "inanma ahlakı" ilkesine dönüşmüştür: "Ne zaman ve nerede olursa olsun, bir kimsenin yetersiz kanıta dayanarak herhangi bir şeye inanması yanlıştır."⁴⁰ Dolayısıyla Aydınlanma ile beraber artık imana dayanan kanıtlar yerine, kanıta dayanan bir iman ortaya çıkmıştır.

Batı'da, dinle ilgili teemmül ve tefekküre birbirinden farklı iki akımın yön verdiğini görmekteyiz. Birincisi, bilim adamlarının gayet başarılı bir şekilde ortaya koydukları modern bilgi birikimine başvurmak suretiyle dinî hükümlerin, özellikle de Tanrı'nın varlığına dair iddiaların aklî bir temele dayandığını ortaya koymak; ikincisi ise, yeterli kanıtın bulunup bulunmadığına ya da inanmanın makul olup olmadığına bakmaksızın tamamen fideist bir tutumu benimseyerek dinin rasyonel olduğu iddiasından vazgeçmektir. Birinci görüş ile "temelcilik", ikincisiyle de "fideizm" kastedilmektedir.⁴¹ "Temelcilik" daha bilimsel ve daha objektif bir tutumu; "imancılık" ise daha teslimiyetçi ve bir bakıma daha faydacı bir tutumu temsil eder.⁴²

Temelci anlayışa göre, Tanrı inancı "temel" bir inanç olmadığından ancak kanıta dayandığı veya gerekçelendirildiği ölçüde rasyonel bir inanç olabilir.

38 Çetin, a.g.m., s. 98.

39 Yaran, Cafer Sadık, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000, s. 18; Batak, Kemal, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 2008, ss. 45-76, s. 62; Özcan, a.g.m., s. 158.

40 Clifford, W. K. "The Ethics of Belief", *The Theory of Knowledge*, ed. Louis P. Pojman, Wadsworth, Belmont CA, 2003, s. 515-518.

41 Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", s. 12; Özcan, a.g.m., s. 157-176; Işık, a.g.e., s. 18.

42 Özcan, a.g.m., s. 157.

Aksi takdirde, Tanrı'ya inanmanın rasyonel bir gerekçesinden söz edilemez. Böyle bir yaklaşımı öngören bir çok ateist, Tanrı inancının gerekli kanıtı sahip olmadığından hareketle rasyonel temellere dayalı olarak kabul edilebilecek bir inanç olmadığını savunmuştur.⁴³ Temelci anlayışı benimseyen teist, Tanrı'nın varlığı sorununu kanıtların ışığında ele alır ve sonuçta ortaya çıkan dengeyle Tanrı'ya inanmanın makul olup olmadığını belirler. O, bu bağlamda en muhtemel doğru ya da en rasyonel görüşün teizminki olduğu yargısında bulunur.

Kanıtı dayanarak inanma anlayışı, felsefe tarihinde Eski Yunan'dan Hume ile Kant'a kadar neredeyse tek egemen düşüncedir. Hume ve Kant, bilginin sınırlarını belirlerken, dinî inançların akılla bilinmeyeceği sonucuna varırlar. Kant ve Hume felsefelerinin etkisi kısa sürede kendisini gerek felsefede gerekse teolojide göstermiş, dinî inançlara kanıtı dayanarak inanmanın savunulamayacağı, neredeyse genel bir kabul halini almıştır. Günümüzde teist filozoflar, hatta teologlar bile metafizik konularda doğru karar vermemizi ve felsefi görüş birliğine ulaşmamızı sağlayacak evrensel rasyonellik ilkelerinin ve yöntemlerinin olmadığına inanmaktadırlar. İşte bu aşamada felsefe tarihinde "fideizm" olarak adlandırılan felsefi yaklaşımın güç kazanmaya başladığını görmekteyiz.⁴⁴

Fideizm, dinî inançların muhakeme ve kanıttan ziyade nihaî olarak imana dayandığını iddia eden epistemolojik bir tutumdur.⁴⁵ Fideist anlayışa göre dinsel dünya görüşünün içinde olmadığımız sürece, onun ne anlam ifade ettiğini kavrayamayız. Fideizmde dinin rasyonelliği konusuna da bu "içinde olma" açısından bakılır. Teorik kanıtlar bunu başaramadıkları için dini, bir düşünce objesi gibi ele alırlar; bu yüzden de mümini tatmin etmekten uzaktırlar.

Fideistlere göre dinî inanç sistemleri, rasyonel değerlendirmeye tâbi tutulamayacağı gibi dinî önermeleri kabul ettiğimiz de, herhangi bir kanıtı veya akıl yürütmeye dayanmaz. Aslında, imanın aklın desteğine ihtiyacı olmadığı gibi, her tür kanıt ve ispat da iman için zararlıdır. Çünkü fideistlere göre, bu konuda kanıt ve ispata başvurmanın bir sonu yoktur. Fideiste göre, samimi bir dindar mümin için en aslı varsayımlar, dinî inanç sisteminin kendisinde bulunmaktadır. Mesela, "Tanrı'nın varlığına ve onun bizi sevdiğine iman ettik" demek, "biz bunları hiçbir kanıtı ve akıl yürütmeye dayanmadan kabul ettik ve biz

43 Plantinga, Alvin, "Reason and Belief in God", *Faith and Rationality; Reason and Belief in God*, eds. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2004, s. 17-18.

44 Deniz, Osman Murat, *Akıl İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, s. 26 vd.; Işık, a.g.e., s. 19-20.

45 Popkin, Richard H. "Fideism", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, c. 3, Macmillan Publishing Co., New York, 1972, s. 201; Taylan, a.g.e., s. 10; Farklı tanımlar için bkz. Deniz, a.g.e., s. 30-34.

Tanrı'nın bizi sevdiğini ispatlamaya veya çürütmeye çalışan hiçbir şeyimiz olsun istemiyoruz" demektir.⁴⁶ Dindeki imanın kendisi, insan hayatının temelidir; Paul Tillich'in ifadesiyle, kişinin "nihai kaygı" sıdır.⁴⁷

Tanrı'nın varlığını bir problem olarak görmeyen Sören Kierkegaard'a göre, normal hayattan iman hayatına geçiş, muhakemeye dayanan bir geçiş değil, aksine, bir "kişisel olma" durumundan, bir başka "şu veya bu olma" durumuna sıçrayış, bir tür "yeniden doğuş"tur. Böyle bir durumda rasyonellik bulunamayacağı gibi, zaten ona ihtiyaç da yoktur. Çünkü burada inanma, kanıt ve ispat standartlarına uygun bir eylem değildir. Eğer öyle olsaydı, yani Tanrı başta olmak üzere, inanılması gereken diğer konular objektif ölçülerle kavranmaya müsait şeyler olsaydı, o zaman zaten inanmaya, dolayısıyla riske girmeye gerek kalmazdı.⁴⁸ Ona göre "eğer Tanrı yoksa, bu durumda onun var olduğunu ispatlamak tabii ki imkansız olurdu; ama, eğer varsa, var olanı ispatlamak aptalca bir şey olurdu."⁴⁹ Mesela bir taşın var olduğunu göstermenin bir anlamı yoktur; burada anlamlı olan, bir şeyin taş olduğunu ispatlamaktır. Ama her şeyin, bir taşın varlığı kadar açık olmadığı da bir gerçektir. Metafizik geleneğin işe yarar bir tarafının bulunmadığını düşünen Kierkegaard için, dini savunmanın tek yolu, Tanrı'yı rasyonel olarak kavramanın imkansız olduğunu temel olarak kabul etmektir.⁵⁰ Kierkegaard'a göre "iman, tamamen bireyin iç dünyasındaki sonsuz tutku ile nesnel kesinsizlik arasındaki tezattır. Tanrı'nın varlığını nesnel olarak kavrayabilirsem inanmam, fakat bunu yapamadığım için inanmak zorundayım."⁵¹ Bu noktada, eğer herhangi bir rasyonel kanıt ulaşılmış olursak, risk ortadan kalkmış olacak ve imanımızı kaybedeceğiz.⁵²

Çağdaş din felsefesinde fideist arka plandan beslenen Alvin Plantinga'ya göre ise Tanrı inancı, temel bir inançtır ve herhangi bir kanıt tarafından desteklenmeye ihtiyacı yoktur.⁵³ Ona göre, inançları destekleyen hiçbir kanıt ol-

46 Peterson vd., *a.g.e.*, s. 57; Özcan, a.g.m., s. 164-166.

47 Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, (çev. F. Terkan-S. Özer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 15.

48 Kierkegaard, Sören, *Concluding Unscientific Postscript*, (trans. David F. Swenson), Princeton University Press, Princeton, 1968, s. 189; Özcan, a.g.m., s. 167; Işık, *a.g.e.*, s. 20.

49 Kierkegaard, Sören, *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, (trans. Hovard V. Hong), Princeton University Press, New Jersey, 1967, s. 49.

50 Hamilton, Christopher, "Kierkegaard on Truth as Subjectivity: Christianity, Ethics and Asceticism", *Religious Studies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, c. 34, sayı: 1, s. 62-63; Mehdiyev, a.g.m., s. 313-314.

51 Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, s. 182.

52 Wainwright, William J. *Philosophy of Religion*, Wadsworth Publishing Co., Belmont CA, 1999, s. 141-142; Mehdiyev, a.g.m., s. 314.

53 Plantinga, "Reason and Belief in God", s. 16, 76 vd.; Evans, C. Stephen, "Kierkegaard and Plantinga on Belief in God Subjectivity as the Ground of Properly Basic Religious Beliefs", *Faith and Philosophy*, c. 5, sayı: 1, 1988, s. 25 vd.

masa bile, dinî inançların tamamen rasyonel ve tam anlamıyla tasdik edilmiş inançlar olması mümkündür. Çünkü Tanrı'ya inanç, “temel bir inanç” olup, bu tamamıyla rasyonel, makul ve doğru bir inançtır. Plantinga, inançlarımızın doğrudan tecrübelerimizin tasdikine dayandığına inanmakta ve Tanrı'nın bize kendisini evrende ve oradaki varlıklarda görülen güzel bir düzen içinde ifşa ettiğini iddia etmektedir. Ona göre, “kanıtsız inanç”, dayanaksız bir inanç demek değildir. Bu yüzden ateistler, Tanrı inancı aleyhine kesin kanıtlar ileri sürmeksizin inananları akıl dışı olmakla suçlayamazlar. Tanrı inancının sağlam bir temeli vardır; ama bu temel, en içte ve özde bulunan bir temeldir. Böyle bir temele dayanan inanç da tamamen rasyoneldir.⁵⁴

Fideist anlayışı eleştiren kanıtçı Richard Swinburne, “bir takım ‘doğru’ inançlar olmaksızın, bırakın Cennete gitmeyi, Londra'ya bile varılmayacağı”⁵⁵ söyleyerek onları alaya alır. Swinburne'e göre, herkesi inandırmak mümkün olmasa da, imanın olabildiğince aklî gerekçelere dayanmasının iyi ve makul ölçütlerinin ortaya konulması imkân dâhilindedir. Eğer bir kimse, inanca sahip olma hususunda kendini epistemolojik nedenlerden dolayı haklı görüyorsa, onun inanç karşısındaki bu tutumunun rasyonel bir tutum olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda Swinburne, doğru inançların epistemolojik ihtimaliyetinin daha yüksek olan inançlar olduğunu söylemekte ve dış dünyada ya da iç dünyamızda yaşanan tecrübelere dayanarak gerekçelendirdiğimiz inançlara ihtimalli de olsa inanabileceğimizi iddia etmektedir. Böyle bir yaklaşımla inanılan şeyler, daha fazla objektiflik ve eleştirel düşünce gerektireceğinden,⁵⁶ inandığımız şeylerin rasyonel ya da makul olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Kısacası Swinburne'e göre, metafizik konularda akıl, şüphe duyulamayacak bir sonuca değil, ancak ihtimalli bir sonuca ulaşabilir; bu ihtimaller içerisinde epistemolojik ihtimaliyeti en fazla olan görüş, geniş anlamıyla teizmin görüşüdür ve teizmi kabul etmek de en makul yaklaşımdır.⁵⁷

Çağdaş din felsefecisi George I. Mavrodes, neredeyse her rasyonel insanın kabul edebileceği argümanlarla ilgili şu çözümlmeyi yapar: “Elbette biz, özellikle Tanrı'nın varlığını herkese kanıtlayacak herhangi bir argümanın olup olmadığıyla ilgileniyoruz. Görünüşe bakılırsa böyle bir argüman

54 Plantinga, Alvin, “Is Belief in God Properly Basic?”, *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*, eds. R. Douglas Geivett and Brendan Sweetman, Oxford University Press, New York, Oxford, 1992, s. 133-141; Yaran, *Tanrı İnancının Akliliği*, s. 20-26; Reçber, a.g.m., s. 27; Batak, Kemal, *Tanrı'yı Bilmek; Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 91 vd.

55 Swinburne, Richard, “Reviews”, *Religious Studies*, sayı: 16, 1980, s. 242; Yaran, *Tanrı İnancının Akliliği*, s. 36.

56 Swinburne, Richard, *Faith and Reason*, Clarendon Press, Oxford, 1981, s. 33.

57 Yaran, *Tanrı İnancının Akliliği*, s. 9-120; Işık, a.g.e., s. 26.

henüz bulunamamıştır. Eğer bulunursa, herkes tarafından bilinen mantıksal bağıntılar vasıtasıyla, herkesin bildiği ve Tanrı'nın varlığını da gerektiren bir önermeler kümesi olmak zorundadır. Elbette böyle bir argümanın bulunması bütün hastalıkları iyileştiren bir ilaç gibi olağanüstü bir şey olurdu. Ancak bu ikisinin de mümkün olduğuna inanmak için yeteri kadar neden yoktur.”⁵⁸ Mavrodes, kanıt için “geçerlilik” ve “sağlamlığın” yanında, “ikna kuvveti” şartını da ileri sürer. Eğer bir argüman sağlamsa ve onu anlayan bazı kişileri ikna ediyorsa, o zaman o ikna edicidir. Dolayısıyla ikna edici bir kanıtın tüm rasyonel insanların kabul etmek zorunda olduğu öncüller kullanmasına gerek yoktur. Örneğin, eğer Tanrı varsa ve yeter neden ilkesi doğru ise ve bir kişi kozmolojik argümanı geçerli olarak benimsiyorsa, bu argüman söz konusu kişiye göre, Tanrı'nın varlığı için bir kanıt teşkil eder. Mavrodes, pek çok geleneksel argümanın kanıt olduğunu; ancak bunun “kişi-bağımlı” kanıt olduğunu ileri sürer.⁵⁹

İslâm düşünce tarihinde özellikle çeşitli tasavvufî yönelişler içinde bulunan birçok düşünür de, iman konusunda nazarî aklın gücüne güvenmedikleri için felsefî kanıtların yararına da inanmamışlardır. Onlar, derin teemmül ve tefekkür hayatını benimsemelerine rağmen, tefekkürün istidlâlî bir yapıda olmasının inanç hayatı açısından verimsizlik doğurmaktan başka işe yaramayacağını düşünmüşlerdir. Böyle bir tutumun arka planındaki duygu ve düşünceleri görmeye çalışmamız ve onların neticelerini bir tarafa itmeyi düşünmememiz gerekir. İnanç, çoğunlukla, rasyonel kanıtlarla gelip yerleşmediği için devamı da kanıtların varlığına bağlı değildir. Bir insan kanıt getirmediği, yahut getirdiği kanıtlar zayıf olduğu halde huzurlu bir inanç hayatına sahip olabilir.⁶⁰

Makul bir kişiye inandırıcı olacak şekilde belirli bir dinî inanç sisteminin doğruluğunu göstermek mümkün müdür? Katı akılcılarca⁶¹ ve diğerlerince yüzyıllardır sürdürülen tartışmaya rağmen hiçbir dinî inanç sistemi “bütün

58 Mavrodes, George I. *Belief in God; A Study in the Epistemology of Religion*, Random House, New York, 1970, s. 46.

59 Yaran, Cafer S. “Dinî Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmanlık”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, Samsun, 1997, s. 225; Batak, Kemal, “Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 11, 2008, s. 45-76, s. 59; Uslu, Ferit, “Düzen ve Gaye Delili Üzerine Bir Analiz”, *Dinî Araştırmalar*, Ocak- Nisan 2002, c. 4, sayı: 12, ss. 31-48, s. 46-47.

60 Batak, a.g.m., s. 62.

61 Katı akılcılık, bir dinî inanç sisteminin hakkıyla ve aklen kabul edilmesi için bu inanç sisteminin doğruluğunun ispatının mümkün olması zorunludur diyen görüştür. Bu anlamda akılcılık genel olarak inançlarımız ve fiillerimiz konusunda akla veya zekaya güvenmeyi tazammun eder. Katı akılcılığın en büyük temsilcisi kabul edilen W. K. Clifford (1845-1879), yetersiz kanıt üzerine herhangi bir şeye inanmanın her zaman her yerde ve herkes için yanlış olduğunu söylemektedir. Ona göre, “inandığımız her şeyi” sorgula-

makul insanları tatmin edecek” tarzda ispatlanmışlık emaresi göstermemektedir.⁶² O halde Tanrı’nın kanıtlanmasında böyle kesin bir kanıt bulmak imkânsızsa, felsefe ve teolojilerde neden bu kadar çaba gösterilmektedir? Eğer Tanrı’nın varlığı tamamen apaçık bir gerçekse, neden bu kadar inanmayan vardır ve inananlar inanmayanları nasıl olup da bu konuda ikna edememektedirler? Bu tür sorular bizi Tanrı kanıtlarının sebeplerine götürmektedir. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

a. Kanıt ve ispat aramanın arka planındaki itici güçlerin başında birçok dinin sahip olduğu kutsal metinlerde yer alan ifadeler gelir. Büyük dinlerin hiçbiri, hemen ortaya çıkarak kendisini kabul ettirmiş değildir. Bir din doğarken çok çeşitli itirazlara muhatap olur. Bu karşı çıkmaların bir kısmı şahsî, bir kısmı siyasî, diğer bazıları da fikrî mahiyette olabilir. Özellikle bu fikrî mahiyette olanlara cevap verme, onların oluşturduğu engelleri ortadan kaldırma, bir dinin toplum hayatında kök salması için hayatî öneme sahiptir. Fikrî bir itiraza fikirle mukabelede bulunma, ciddi bir tartışmaya koyulma anlamına gelir. Tartışma ise, her türlü kelâmî ve felsefî faaliyetin özünü oluşturur.⁶³ Mesela, İslam’a inanmayan Mekkeli Araplar, Kur’an’ın getirdiği ulûhiyet anlayışına, hayatın ölümden sonra da devam edeceğine dair inanca çeşitli açılardan itiraz etmekteydiler. Kur’an’ın, bu itirazları ciddiye alarak cevap verdiğini görmekteyiz.⁶⁴ Kur’an, düşünmeyi, tahlil ve tenkidi, akla değer vermeyi, meseleleri derinliğine araştırmayı bir metod haline getirmiş ve bir takım açık, net kaidelere bağlamıştır.⁶⁵

Allah’ın varlığı ile ilgili tartışmalarda en sık geçen kanıt, burhan, ispat vs. gibi kelimeler, Kur’an’da geçmektedir. Kur’an, Allah’tan başka tanrılara inananlara hitaben “burhanınızı getiriniz” (Enbiya/24; Neml/64) demektedir. Yine Kur’an, gerek Hz. Muhammed’e, gerekse daha önceki peygamberlere “burhan”ın gönderildiğinden yahut gösterildiğinden söz etmektedir.⁶⁶

Kur’ân, muhataplarına sadece belirli verileri sunmakla yetinmemekte, aksine onlardan, bu verilerin gerçekliğini zihnî yetenekleriyle tahkik edip biz-

mak, “evrensel bir görev”dir. Emin olmak gerekir ki, inançlarımızın pek çoğu, birinci-el tecrübeden ziyade, kültürün bir üyesi oluşumuzla elde edilmektedir. Ona göre hiçbir dinî inanç sistemi, bütün inançlarımıza hakim olması gereken yüksek ispatlama standartlarını karşılamaya elverişli değildir ve o halde makul (ve ahlaklı) bir kişinin inançsızca idare etmesi zorunludur. (Clifford, a.g.m., s. 515-518; Yaran, a.g.m., s. 218-219)

62 Peterson vd., *a.g.e.*, s. 55.

63 Aydın, *a.g.e.*, s. 17-18.

64 Aydın, *a.g.e.*, s. 18.

65 Erdem, Hüsamettin, “İslamda Rasyonalist (Akılcı) Hareketin Sebepleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, 1997, s. 17.

66 Aydın, *a.g.e.*, s. 18; Erdem, Hüsamettin, “Allah’ın Varlığının Delillerinin Kur’anî Temelleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: VIII, Konya, 1999, ss. 19-29, s. 19.

zat akletmek suretiyle kendilerine sunulan hakikate ulaşmalarını istemektedir. Akla, kesin kanıta ve bilgiye dayalı bir inancı öngören Kur'ân (Bakara, 170; Mâide, 104; Enbiyâ, 24), belirli merci ve otoritelere körü körüne uymayı reddederek kendisini de sorgulamaya açmakta ve aynı zamanda dinî bilginin aktarıcısı olan peygamber ve Kur'ân'ın da doğru ve hak olup olmadığını düşünmeye ve araştırmaya çağırılmaktadır (Nisâ, 82; Yûnus, 16; Nahl, 43-44). Elbette Kur'ân, son tahlilde muhataplarından, kendisinin Allah katından indirilmiş hak bir kitap olduğuna şüphesiz iman etmelerini ve ona uymalarını istemektedir. Ama o, gerçek bir imanın kör ve dogmatik bir biçimde değil, aksine akla, kanıta ve bilgiye dayalı olarak gerçekleşmesini talep etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân, akli kullanmaya o kadar önem vermektedir ki, imanın karşıtı olan küfrün/inkârın ve bunun sonucunda ortaya çıkan bir takım olumsuzlukların ancak akli kullanmamaktan kaynaklandığını açıkça belirtmektedir (Yûnus, 100). Daha başka âyetler ki bunlar istidlale teşvik etmiş, duyulur âlem aracılığı ile duyulmayı anlamayı gerekli kılmış, düşünmeyi ve akıl yürütmeyi emretmiş ve bu yöntemin kişileri gerçeğe vâkıf kıldığını, onlara doğru yolu gösterdiğini haber vermiştir.⁶⁷ Demek oluyor ki fikrî tartışmalar, dinin kendi bünyesinde zaten mevcuttur.

b. Dinî fikir ve kanaatlerin kişilerin hayatında taklit derecesinden çıkararak tahkik derecesine doğru yol alması, ciddî bir düşünce sürecini de beraberinde getirmektedir. Uyanmış, dogmatik olmayan bir zihin, tatmin olabilmek için, bu tür kanıtlar talep edebilir. Ayrıca, teolojiler ve teist bir iddia rasyonel bir tutum içinde bulunduğunu göstermek isteyecektir. Tanrı'nın varlığına iman, çoğunlukla taklit derecesinde bir başlangıç gösterir. İkinci derece ilim derecesidir. Burada insan, inancını makul gerekçelere dayandırma ihtiyacını duyar. Üçüncü derece ise, inancın yaşandığı, derunî tecrübenin konusu olduğu merhalelerdir. Kanıt arama daha çok ikinci merhalede kendisini gösterir. Kanıt arama sürecinde dinî hayat, bir yandan da derinlik kazanır.⁶⁸ Bu kanıtlar, bizim Tanrı'nın varlığı hakkındaki bilgilerimizi artırmakta ve içleri şüphe ile dolu olanların gözlerinin önünden bu ilmî keşifler perdeleri kaldırmakta ve gerçekleri olduğu gibi görüp Tanrı'nın varlığını kabul etmelerini sağlamaktadır.

Taklit ya da katı fideizmde imanın bir risk olgusu olarak düşünülmesi ve sorgulanamaz kabul edilmesi, aslında, insanın düşünce ve tutumlarında bir rasyonellik arama eğilimine, tutarlı ve doğrulanabilir açıklamalara dayalı imanı daha değerli bulan bir psikolojiye sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Dolayısıyla, imanda tahkik, tabii bir gerekliliktir. Taklit olayında rasyonellik arama

67 Alper, Ömer Mahir, "İslâm, Akıl ve Hakikat", *Milel ve Nihal; İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. VII, sayı: 3, Eylül-Aralık 2010, ss. 39-72, s. 40; el-Maturidi, a.g.m., s. 141.

68 Aydın, a.g.e., s. 19.

69 Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 173-175.

eğilimi, önkabullerle akılı biçimlendirme ve uzlaştırmaya, tahkikte ise inancı akla göre oluşturmaya sevk eder. Yani akıl, her iki durumda da sürecin içinde olmakla birlikte, birincide irade, sosyal etkenler ve bireysel temayüller yönünde akılı yönlendirirken; ikincide akıl, nispeten özgür zihinsel süreçlerle iradeyi geliştirmekte ve güçlendirmektedir.⁷⁰

Taklitte iman eden kimsenin, imanının kognitif temelini oluşturan şeye, şüpheden uzak bir inancı söz konusudur. Üstelik iman, itikadı da aşan bir hal olmakla birlikte, zihinde şüphe ve vesveselerin çağrışması her durumda mümkündür. Bununla birlikte, istidlale dayanan kimse bu çağrışımların cevabına da sahiptir.⁷¹

Körü körüne bağlılığı iman olarak nitelendirmek mümkün değildir. Çünkü ortada bilinçli bir seçim varsa, orada imandan sözedilebilir.⁷² Çok sayıda insanın bir düşünce etrafında toplanması, hiç bir zaman taklide bir haklılık payı vermez.⁷³ Mümin olmak için körü körüne inanmalı ve inanmanın vahyedilenleri olduğu gibi kabul etmek olduğunu söyleyen Malebranche'nin aksine⁷⁴ Gazali, akıllı olmakla imanlı olmak arasında kopmaz bir bağ bulunduğunu vurgulamaktadır. O, insan aklının aşkın alemle ilgili meselelerde sınırlı olduğunu fakat din prensiplerinin akıl olmaksızın anlamının olmadığını belirtmektedir.⁷⁵

c. İnsan, inanç konusunda bir takım şüphelere düşebilir; yahut şüphe içinde olan insanların bazı itirazlarıyla karşı karşıya kalabilir. Bu durumda insan, yerine göre kendisini, yerine göre de başkalarını tatmin etmek için bir takım kanıtlar arayıp bulma ihtiyacı hissedebilir. Din, açıklanmaya ihtiyaç hissetmeyen ve körü körüne bağlanılan bir müessese değildir. Tanrı'nın varlığına dair ontolojik, kozmolojik ve teleolojik argümanların her biri, Tanrı'nın varlığını kısmî olarak ispat etmekle beraber, bu argümanlar birlikte ele alındığında, Tanrı'nın varlığı ihtimalini daha da güçlendirmektedir.⁷⁶

70 Akdoğan, Recep, "Kelamcılara göre Allah'a İmanda Akıl Yürütmenin Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sayı: 1, Sivas, Haziran 2004, ss. 133-157, s. 140.

71 Akdoğan, a.g.m., s. 144.

72 Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, s. 99.

73 Pessagno, J. Meric, "Maturîdî'ye Göre Akıl ve Dinî Tasdik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. İlhami Güler), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXV, ss. 425-435, s. 427.

74 Malebranche, M. *Hakikatin Araştırılması I*, (çev. Miraç Katırcıoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 34 vd.

75 Gazali, *İhyau Ulumiddin*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), c. I, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 216; Sönmez, a.g.e., s. 111, 113; Başçı, Vahdettin, *Gazali'de İbadet Kavramının Felsefi Bir Tahlihi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1994, s. 26-27.

76 Aydın, a.g.e., s. 19; Aslan, a.g.e., s. 123.

Şüphe, herhangi bir çıkar beklemeksizin salt hakikatin ne olduğuna dair bir soruşturmayı gerektirir. Dolayısıyla felsefi düşünmenin ihmal edilmemesi gereken bir unsurudur.⁷⁷ Gazali'den itibaren İslâm dünyasında, Descartes'ten itibaren de Batı dünyasında şüphe ve şüphencilik, hakikate ulaşmak için gerekli epistemolojik bir metod⁷⁸ olarak kullanılmaktadır. Metodik şüphe, imanın daha da kuvvetlenmesine yardımcı bir unsur ve imanın gelişiminin önemli ve ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Bu doğrultuda Francis Bacon, *Denemeler*'inde İtalyanların "şüphe, inancı savar"⁷⁹ sözünü naklederek bunun yanlış olduğunu; doğru olanın ise şüphenin inancı körüklediği yönündeki Descartes'ten beri gelen genel kanaat olduğunu vurgular. Buna göre şüphe, bizi tehlikeli inançlardan koruyan ve gerçek imanın kapısını aralayan pozitif bir değer olmaktadır. Bu doğrultuda Miguel de Unamuno, Gabriel Marcel gibi modern egzistansiyalist filozoflar, şüphe ile sarsılmayan imanın güvenilir bir iman olamayacağını vurgulamışlardır.⁸⁰

Varoluşsal şüphe, bir kimsenin kendi inancının ciddî şekilde kusurlu ya da büyük bir olasılıkla yanlış olabileceğine ilişkin gerçek bir endişedir. Belli ölçüdeki varoluşsal şüphe kabul edilebilir ve hatta dinî hayat açısından da normal görülmektedir. Eğer bir kimse inancının doğru olduğuna gerçekten kanaat getirmişse karşıt görüşleri değerlendirmekten çekinmez. İnancından ne kadar emin olursa ve onun doğruluğuna ne kadar güvenirse onu test etmeyi de o kadar normal karşılar. Eleştirel sorulardan kaçınan bir iman, güven vermeyen, hakikate ulaşma güvencesi sunmayan bir iman olarak kabul edilmektedir.⁸¹

d. Dinî düşünce ve bilgiler diğer alanlarda elde edilen düşünce ve bilgilerle temas halindedir. Mesela Tanrı'nın varlığına inanma temelde bir bilgi problemidir.⁸² Ontolojik kanıt bir yana bırakılırsa, öteki klasik kanıtların hepsi, âlem hakkındaki bilgimizden yola çıkmaktadır. Kanıtların dayandığı bu bilgi zemini durmadan değişmekte ve gelişmektedir. İnsan, bildiklerini bir yana, inandıklarını da başka bir yana koyarak bölünmüş bir hayat yaşayamayacağına göre, bütünlük arzeden fikrî ve manevî bir yaşayış tarzına kavuşmak mecburiyetindedir. O, bu işi ilmî, ahlâkî, bedî ve dinî hayatın verileri ışığında

77 Tüzer, *a.g.e.*, s. 76-78.

78 Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, (çev. Mesut Akın), Say Yayınları, İstanbul 1995, s. 51; Descartes, Rene, *Yöntem Üzerine*, (çev. Bülent Kenar), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1996, s. 96; Özcan, *a.g.e.*, s. 50.

79 Bacon, Francis, *Denemeler*, (çev. Akşit Göktürk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 134.

80 MacGregor, Geddes, "Doubt and Belief", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, c. 4, Macmillan Pub., New York, 1987, s. 425; Özcan, *a.g.e.*, s. 41.

81 Evans-Manis, *a.g.e.*, s. 232.

82 Aydın, *a.g.e.*, s. 20.

gerçekleştirir. Mehmet S. Aydın'a göre, felsefenin insan hayatına sunacağı en önemli katkı, böyle bir gerçekleşme sürecine olan ihtiyacı en derin şekilde hissettirmesidir. İnançın duygu ile ilgili yanının ağır bastığı doğrudur; ama onun bir de kognitif yanı vardır. Belli bir uluhiyet anlayışına sahip olmak, aynı zamanda tabiat, insan ve tarih hakkında da belli fikirlere sahip olmak anlamına gelir. Başka bir deyişle, çevremizdeki dünya hakkındaki fikirlerimiz, bilgilerimiz ve tecrübelerimiz ile Tanrı'nın varlığına olan inancımız arasında bir münasebet vardır. Tanrı'nın varlığı ile ilgili klasik kanıtlar, işte bu münasebeti kelimelerle ifade etmeye çalışmaktadır. Onların bize Tanrı'nın varlığı konusunda empirik bir sonuç veya mantıkî bir çıkarım getirmediği doğrudur; fakat Tanrı'nın varlığına olan inancını haklı ve makul göstermek için insanoglunun ne büyük ve samimi bir çaba içinde olduğunu, içindeki ve dışındaki her çeşit veriyi nasıl değerlendirdiğini göstermesi bakımından söz konusu kanıtlar son derece önemlidir. Eğer rasyonelliği bilim ve mantık alanıyla sınırlandırırsak, dinin bu istikametteki gayretleri tamamen boşa gider.⁸³ Teistler kanıtları ileri sürmekle, entelektüel düzeyde dünyaya nasıl baktıklarını ve onu nasıl yorumladıklarını açıklamışlar ve bu tavırlarını önermeler halinde dile getirmişlerdir. Bu durum özellikle "kozmojik", "teolojik" ve "dinî tecrübe" kanıtında açıkça görülür.

Ateistler de teistlerin iddialarını her ne amaçla olursa olsun dikkate almak ve karşılamak zorunluluğunu hissetmiştir. Bunun yanında kanıtlara karşı çıkarken sadece felsefi bir eleştiri gayesi gütmemiş, teist gibi, dünyaya nasıl baktığının ipuçlarını da vermiştir. Ayrıca ateist, teist tarafından ileri sürülen iddiaları çürütmeye çalışmakla bir anlamda ateizmini de temellendirmeye çalışmıştır. En azından teistin dünya görüşünü yanlışlamaya ve aksini göstermeye gayret göstermiştir.⁸⁴

e. Bazen belli bir felsefi sistem de Tanrı'nın varlığı problemini -dolayısıyla kanıtları- tartışmayı gerekli kılabilir. Tanrı'nın varlığı, iman, dua, mucize ve teizme ait diğer kavramları aklen oldukça anlamlı bulabildiğine inanan köklü bir teist düşünürler geleneği vardır. Buna karşılık, çağlar boyunca, böyle kavramların reddedilmesinin zorunluluğuna inanan, dikkate değer bir grup da olmuştur.⁸⁵ Aristoteles'ten⁸⁶ Fârâbî'ye⁸⁷, ondan Whitehead'e kadar birçok fi-

83 Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklılığı", s. 16.

84 Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 145.

85 Peterson vd., *a.g.e.*, s. 11

86 Aristoteles, "biz Tanrı'yı ezeli-ebedî, mükemmel bir canlı olarak adlandırmaktayız, o halde hayat ve sürekli ve ezeli-ebedî ömür Tanrı'ya aittir. Çünkü "Tanrı bunun kendisidir" diyerek, Tanrı'nın mükemmel ve zorunlu olduğunu belirtir. (Aristoteles, *Metafizik*, (çev. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 506-508)

87 Fârâbî, "bütün eksikliklerden münezze" varlık ve "varlık mükemmeliyetinin en yüksek mertebesi" olarak nitelediği Tanrı'nın bu özelliğini O'nun diğer varlıklardan farkı olarak

lozof sırf bir ispata varalım diye değil, sistemlerinin bir gereği olarak Tanrı'nın varlığı üzerinde durmuşlardır. Aristoteles, Tanrı'yı âleme ilk hareketi veren bir ilke olarak görüyordu. Farabî, her mertebedeki varolmayı açıklayabilmek için Zorunlu Varlık'a muhtaçtı. Whitehead'in ilmî ve felsefî kozmolojisi, Tanrı'nın mânâ ve fonksiyonunu belirlemeyi gerekli kılıyordu. Bu söylediklerimiz, sadece kanıt arama psikolojisini değil, mevcut kanıtları daima gözden geçirme ve yeni bilgiler, tecrübeler ışığında yeni kanıtlar ortaya koyma ihtiyacını da açıklar niteliktedir.⁸⁸

Süreç ekolü filozoflarından Charles Harsthorne'un da ifade ettiği gibi, Tanrı ile ilgili terimleri anlamsız bulmalarına rağmen, herhangi bir yolla da olsa bu terimlere işaret etmeyen hiç bir felsefeci yok gibidir.⁸⁹ "Tanrı, tabiatla özdeş midir?", "Yoksa tabiatın bir parçası mıdır?", "Tanrı var olmadan âlem var olabilir mi?", "Eğer Tanrı varsa O'nu nasıl bilebiliriz?", "Tanrı, âlem ve insanlar arasında nasıl bir ilişki vardır?", "Bilmeye çalıştığımız Tanrı kimin Tanrısıdır?" gibi sorular, insan zihnini devamlı meşgul etmiştir. Bu meşguliyette filozofun özel bir yeri vardır. "Felsefenin sonu, göğün ve yerin yaratıcısı olarak Tanrı'yı bilmektir"⁹⁰ diyen Fârâbî, "Tanrı'nın varlığının ispatlanması, felsefenin birinci ve belli başlı işidir"⁹¹ diyen Aquino'lu Thomas gibi filozofların yanısıra, mesela "Tanrı'nın öldüğünü" ifade eden Nietzsche⁹², Tanrı hakkındaki kanıtlarla başlayarak niçin Hıristiyan olmadığını anlatmaya çalışan Russell⁹³, Tanrı'nın olmaması gerektiğini haykırıp duran Sartre,⁹⁴ Tanrı'nın varlığı problemini hep baş köşeye yerleştirmişlerdir.⁹⁵ Birçok filozof da ispat işlevi gördüğü ileri sürülen kanıtlar geliştirmişlerdir, yine bir çoğu da bu kanıtlarda kusurlar bulmaya çalışmışlardır.

Sonuç

İnsanın aklî arayışının mahiyeti, karşılaştığımız problemleri derinliğine düşünmek, ulaştığımız sonuçların geçici ve eksik olduğunun tümüyle farkın-

ortaya koyar. (Fârâbî, *el-Medinetül Fâzıla*, (çev. Nafiz Danışman), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s.17)

88 Aydın, *a.g.e.*, s. 20.

89 Pailin, David A. *God and The Process of Reality; Foundations of a Credible Theism*, Routledge, London, 1989, s. 66; Albayrak, *a.g.m.*, s. 277-278.

90 Hammond, Robert, *The Philosophy of Al-Farabi and its Influence on Medieval Thought*, The Hopson Book Press, New York, 1947, s. XVI.

91 Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991, s. 170.

92 Pailin, David A. *Groundwork of Philosophy of Religion*, Epworth Press, London, 1986, s. 159.

93 Russel, Bertrand, *Why I am not a Christian?*, Unwin, London, 1967, s. 13-20,

94 Sartre, J. Paul, *Existansializm*, (çev. Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, 1993, s. 62-64,

95 Albayrak, *a.g.m.*, s. 277.

da olmak ve onları gözden geçirip tedbirli hareket etmek gibi görünüyor. Fakat elimizde olan bu süreçtir. Bir vahiy doğru olsa veya bir dinî vizyon sahih olsa bile, onun dayandığı kaynaklar, aklî olarak değerlendirilmek zorundadır ve o görüş, Peterson ve arkadaşlarının belirttiği gibi,⁹⁶ argümanların veya kanıtın ışığında ya ayakta kalmalı ya da çürütülmelidir. Tanrı'ya inanmanın pek çok farklı yolu bulunmaktadır. Fakat bu inancı rasyonel kılan şey, uzun bir geçmişe sahip teolojik bir geleneğe göre, ispat ve ispatın en temel unsuru olan kanıttır. Tanrı'nın varlığını ispatlama iddiasındaki mevcut kanıtlar, çağımızın bilgi birikimi ve düşünme biçimiyle orantılı olarak klasik tümdengelimsel yöntemden ziyade tümevarımsal bir yapı üzerine inşa edilmiş durumdadır. Bu anlamda kanıtları, Kur'an'ın üslubuyla da bağdaşır bir şekilde, kesin bir ispat olmaktan öteye Tanrı'nın varlığını rasyonel kılan ya da O'nun varlığının birer işareti olarak değerlendirmek mümkündür. "İnanan" ve "reddeden" arasındaki epistemik kavga ise, esasında "Tanrı vardır" önermesi lehinde ileri sürülen kanıtların öncüllerinin inanç düzeyinde benimsenip benimsenmemesinden kaynaklanmaktadır.

Tanrı'nın varlığı ile ilgili kanıtlara bilim adına bugüne kadar yapılan itirazlar, insanın bu konudaki faaliyetinin irrasyonel olduğunu ortaya koymayı başaramamıştır. Tanrı bilgisini temellendirme girişiminde tek başına empirik gerekçelerin de yeterli olmadığı açıktır. Çünkü empirik test ve kavrayış düzeyimizi ne kadar geliştiresek geliştirelim, son anlamda Tanrı, bütün bilişimizi aşmaktadır. Bu da, O'nun 'aşkın' oluşunun gereğidir.⁹⁷ O halde Tanrı'nın varlığı sorunu bilimsel bir sorun değil, egzistansiyel yani insanın "varoluş" sorunudur.

Tanrı'nın varlığına dair rasyonel istidlaller veya bu istidlallerin geçersiz olduğunu iddia eden rasyonel çıkarsamalar, çoğu zaman, ne Tanrı'ya inanmayan birini imana ne de inanan birini imansızlığa sevk etmede aslı rol oynarlar. O halde bu rasyonel istidlaller niçin ortaya konulmaktadır? Klasik kanıtları ortaya atanlar, yahut onları geliştirmeye çalışanlar, mevcut inançlarının rasyonel olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu rasyonel istidlaller ve onların eleştirisi, inançsız imana veya inananı imansızlığa sevk etmekten başka bir fonksiyon yerine getirmektedir. Meselâ, Tanrı'nın varlığı hususunda yapılan tartışmalar, dolaylı da olsa, modern öncesi İslâm ve Batı dinî kültüründeki rasyonelliğin önemli tezahür alanlarından biri olarak felsefî düşüncenin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Fakat bu argümanların asıl görevi

96 Peterson vd., *a.g.e.*, s. 446.

97 Yeşilyurt, Temel, "Tanrı Bilgisinin Empirik Temelleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, Elazığ, 2000, s. 354; Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", s. 17.

elbette bu değildir. Bu tartışmaların asıl gayesi, herhangi bir inancı icat ve insadan ziyade, var olanı teyittir. Meselâ İslâm düşünce geleneğinde varlık bulan ispat-ı vacip tartışmaları, inançsızları imana sevk etmek yerine, inananların imanlarına rasyonel temeller oluşturmaya, müminin taklîdî imandan tahkiki iman mertebesine ulaşmasına hizmet etmiştir.⁹⁸ Muhammed İkbal'in işaret ettiği gibi, hiç kimse şüphe götüren prensiplerle tüm benlik ve yaşamını şekillendirmeyi göze alamayacağına göre, hakikatte dinin temel prensiplerinin aklî temele bilimin dogmalarından daha çok ihtiyacı vardır.

Kur'an'da geçen "Hani İbrahim: 'Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster' demişti de, 'İnanmıyor musun?' deyince, 'Hayır öyle değil, ama kalbim iyice mutmain olsun' demişti." (Bakara, 260) ayetin de de görüleceği gibi meseleyi inanıp inanmamak açısından değil de inanılan gerçekleri, mutmain olmak açısından ele almak gerekir. İşte bunun için biz, Allah'ın varlığını ispat eden kanıtları inanmak bakımından değil, itminan olmak bakımından değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Birçok insan Tanrı'nın varlığı için kanıt aramaya gerek olmadığı, nereye bakılsa O'nun varlığının kanıtlarıyla dolu olduğu iddiasındadırlar. Bunları kabul etmekle birlikte bilgimizin bir yakîn ve itminan haline gelebilmesi için dinî, aklî ve ilmî kanıtları değerlendirmenin gereğine inanıyoruz. Manevî inançların elbetteki temeli sezgiye ve ruhî hayata dayanır, ama bunların bilgiyle desteklenmesi ve bilimin verileriyle beslenmesi de gerekir. Kur'an'da ve sünnette bütün inançların temelini saf bilgiye dayandığı belirtilmiştir. Ancak bu şekilde inandığımız değerlerin bir sarsıntı ile yıkılması önlenemez ve ancak bu sayede bilim iman için bir engel değil, bir âlet durumuna gelebilir. Herşeye rağmen insanlar, Allah'ı hiçbir kanıtı dayanmadan olduğu gibi kabul edip inandıklarını söyleseler de biz bu kabulün mutlaka temelli bir bilgi esasına dayanması, tecrübelerle güçlenmesi ve bir temel düşünceye dayanması gerektiğini kabul ediyoruz.

Cafer S. Yaran'ın söylediği gibi⁹⁹ aklî değerlendirmeye hiç önem verilmediği zaman, varolan birçok din arasında inandığımızın en doğru olduğu nereden bilinecektir? Doğru dinlerin yanında uydurma dinlerin de olduğu bilinen bir gerçektir. İnsan dinini ve elinden geldiğince öteki dinleri, gücü ve bilgisi oranında değerlendirmeye tabi tutmazsa, batıl bir dine bağlı olmadığından nasıl emin olacaktır? Kendisi dinini bir değerlendirmeye tabi tutmayan insan, gerektiğinde başkalarını kendi dinine hangi gerekçelerle davet edebilecektir? Ayrıca insan dininin doğruluğuna hiç güvenmemekte midir ki, onu rasyonel değerlendirmeye tabi tutmaktan bu kadar uzak durmaktadır? Felsefî düşüncenin ve insan aklının olumlu bakmadığı dogmatizmin bir kenara bırakılması,

98 Aydın, *a.g.e.*, s. 26; Aslan, *a.g.e.*, s. 117-118.

99 Yaran, *a.g.m.*, s. 80-81.

insanın o düşüncelere hangi gerekçeyle inandığını veya inanmadığını anlamaya çalışmakla mümkün olacaktır. Bu ve benzeri sorular, inanan bir insanın Tanrı'nın varlığına dair niçin kanıtlar ortaya koyması ve inandığını rasyonel bir temele dayandırması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Akdoğan, Recep, "Kelamcılara Göre Allah'a İmanda Akıl Yürütmenin Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sayı: 1, Sivas, Haziran 2004, ss. 133-157.
- Albayrak, Mevlüt, "Skolastik Felsefe'de Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Deliller ve Kant'ın Eleştirileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, 1995.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.
- Alper, Ömer Mahir, "İslâm, Akıl ve Hakikat", *Milel ve Nihal; İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. VII, sayı: 3, Eylül-Aralık 2010, ss. 39-72.
- Aristoteles, *Metafizik*, (çev. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aslan, Adnan, *Tanrının Varlığına Dair Argümanlar ve Çağdaş Ateist Din Felsefesi Eleştirileri*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2010.
- _____, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", *İslâmî Araştırmalar*, sayı: 2, Ekim 1986.
- _____, "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, sayı: 1, Ankara, 1981, ss. 187-204.
- _____, "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefi Bir Tahlil", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, İzmir, 1983, ss. 25-44.
- Ayer, Alfred Jules, *Language, Truth and Logic*, Harmondsworth, Penguin, London, 1990.
- Bacon, Francis, *Denemeler*, (çev. Akşit Göktürk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Başcı, Vahdettin, "Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, Erzurum, 1997.
- _____, *Gazali'de İbadet Kavramının Felsefi Bir Tablili*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1994.
- Batak, Kemal, "Doğal Teoloji ve Teistik Argümanların Gücü", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 11, 2008, ss. 45-76.
- _____, *Tanrı'yı Bilmek; Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Birand, Kamıran, "Tanrı Şuuru Hakkında", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: IV, Ankara, 1953, ss. 89-91.
- Çetin, İsmail, "İman ve İnkârın Rasyonel Değeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sayı: 1, 2002, ss. 88-102.
- Clifford, W. K. "The Ethics of Belief", *The Theory of Knowledge*, ed. Louis P. Pojman, Wadsworth, Belmont CA, 2003.

- Craig, William Lane, "Ateizm'in Teistik (Tek-Tanrıcı) Yaklaşımına Eleştirisi", (çev. Yaşar Ünal), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, 2013, ss. 556-574.
- Deniz, Osman Murat, *Akıl İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa, 2012.
- Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, (çev. Mesut Akın), Say Yayınları, İstanbul 1995,
 _____ *Yöntem Üzerine*, (çev. Bülent Kenar), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1996.
- Erdem, Hüsamettin, "İslamda Rasyonalist (Akılcı) Hareketin Sebepleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, Konya, 1997.
 _____ "Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: VIII, Konya, 1999, ss. 19-29.
- Evans, C. Stephan-Manis, R. Zachary, *Din Felsefesi; İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, (çev. Ferhat Akdemir), Elis Yayınları, Ankara, 2010.
- Evans, C. Stephen, "Kierkegaard and Plantinga on Belief in God Subjectivity as the Ground of Properly Basic Religious Beliefs", *Faith and Philosophy*, c. 5, sayı: 1, 1988.
- Farabi, *el-Medinetü'l Fâzıla*, (çev. Nafiz Danışman), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Flew, Antony- Hare, R. M., Mitchell, Basil, "Theology and Falsification", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew, Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1972.
- Flew, Anthony, "Theology and Falsification", *New Essays in Philosophical Theology*, eds. A.C. MacIntyre, A. Flew, The Macmillan Co., London, 1955.
- Gazali, *Ihyau Ulumiddin*, c. I, (çev. Ahmed Serdaroglu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Hamilton, Christopher, "Kierkegaard on Truth as Subjectivity: Christianity, Ethics and Asceticism", *Religious Studies*, Cilt: 34, Sayı: 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Hammond, Robert, *The Philosophy of Al-Farabi and its Influence on Medieval Thought*, The Hopson Book Press, New York, 1947.
- Hick, John, "Kanıtı Dayanmayan Rasyonel Teist İnanç", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, ss. 305-324.
- Işık, Aydın, *İnanç Krizi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Kierkegaard, Sören, *Concluding Unscientific Postscript*, (trans. David F. Swenson), Princeton University Press, Princeton, 1968.
 _____ *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, (trans. Howard V. Hong), Princeton University Press, New Jersey, 1967.
- Koç, Turan, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1995.
- MacGregor, Geddes, "Doubt and Belief", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, c. 4, Macmillan Pub., New York, 1987.
- Mackie, J. L. *The Miracle of Theism; Arguments for and against the Existence of God*, Clarendon Press, Oxford, 1982.

Malebranche, M. *Hakikatin Araştırılması I*, (çev. Miraç Katırcıoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

el-Maturîdî, Ebu Mansur, "İstidlal/Tefekkür Yoluyla Bilgi Edinme", *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I*, der. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Marx, Karl-Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, çev. Sevim Ballı, Sol Yayınları, İstanbul, 1997.

Mavrodes, George I. *Belief in God; A Study in the Epistemology of Religion*, Random House, New York, 1970.

Mehdiyev, Nebi, "Fideizm ya da Tanrı İnancının İrrasyonelliği", *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuesi*, sayı: 11, 2009.

_____ *Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

Mohapatra, A. Ranjan, "Tanrının Varlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Metin Yasa), sayı: 16, 2003, ss. 351-364.

Öner, Necati, "Allah İnancı", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Özcan, Hanifi, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Necati Öner Armağanı*, c. XL, sayı: 1, Ankara, 1999.

_____ *Epistemolojik Açından İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Pailin, David A., *Groundwork of Philosophy of Religion*, Epworth Press, London, 1986.

_____ *God and The Process of Reality; Foundations of a Credible Theism*, Routledge, London, 1989.

Pessagno, J. Meric, "Maturidiye Göre Akıl ve Dinî Tasdik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. İlhami Güler), c. XXXV, ss. 425-435.

Peterson, Micheal vd., *Akıl ve İnanç; Din Felsefesine Giriş*, (çev. Rahim Acar), Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

Plantinga, Alvin, "Is Belief in God Properly Basic?", *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*, eds. R. D. Geivett and B. Sweetman, Oxford University Press, New York, Oxford, 1992.

_____ "Reason and Belief in God", *Faith and Rationality; Reason and Belief in God*, eds. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2004.

Popkin, Richard H. "Fideism", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, c. 3, Macmillan Publishing Co., New York, 1972.

Reçber, Mehmet Sait, "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği", *Felsefe Dünyası*, sayı: 39, 2004/1, ss. 20-41.

- _____ *Tanrı'ya İnanmanın İmkânı ve Mahiyeti*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.
- Russel, Bertrand, *Why I am not a Christian?*, Unwin, London, 1967.
- Sartre, J. Paul, *Existansializm*, (çev. Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, 1993.
- Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.
- Swinburne, Richard, *The Existence of God*, Calenderon Press, New York, Oxford, 1979.
- _____ "Evidence for God", *Beyond Reasonable Doubt*, ed. Richard Harries, The Canterbury Press, Norfolk, 1991.
- _____ "Reviews", *Religious Studies*, sayı: 16, 1980.
- _____ *Faith and Reason*, Clarendon Press, Oxford, 1981.
- _____ "Arguments for the Existence of God", *Key Themes in Philosophy*, ed. A. Phillips Griffiths, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Taylan, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998.
- Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, (çev. F. Terkan-S. Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.
- Topaloğlu, Aydın, *Teizm ya da Ateizm: Tanrı Tanınamazlığın Felsefi Boyutları*, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2001.
- Tüzer, Abdüllatif, *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım*, Lotus Yayınları, Ankara, 2009.
- Uslu, Ferit, "Düzen ve Gaye Delili Üzerine Bir Analiz", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2002, c. 4, sayı: 12, ss. 31-48.
- Wainwright, William J. *Philosophy of Religion*, Wadsworth Publishing Co., Belmont CA, 1999.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.
- Yaran, Cafer Sadık, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- _____ "Dinî Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmançılık", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, Samsun, 1997.
- _____ *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.
- Yeşilyurt, Temel, "Tanrı Bilgisinin Empirik Temelleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, Elazığ, 2000.